Redaktör: Gabor Hont 08-790 34 80
gabor.hont@lakartidningen.se

Borrmaskiner, fjäderpennor – och konstnärlig harmoni

Industrirockbandet Einstürzende Neubauten från Berlin gästade Stockholm för en dubbelkonsert den 5–6 november 2010 under firandet av att det var 30 år sedan det bildades [1]. Lördagen bjöd på en intim konsert på Södra teatern med verk de inte spelat live på många år, medan söndagens konsert var en mer ordinär, men mycket generös, konsert på Cirkus. Gruppen, som gjort sig känd för att utforska musikens gränsland genom upphittade föremål, metallskrot och borrmaskiner, bjöd såväl på sig själva som på en stor sångskatt.

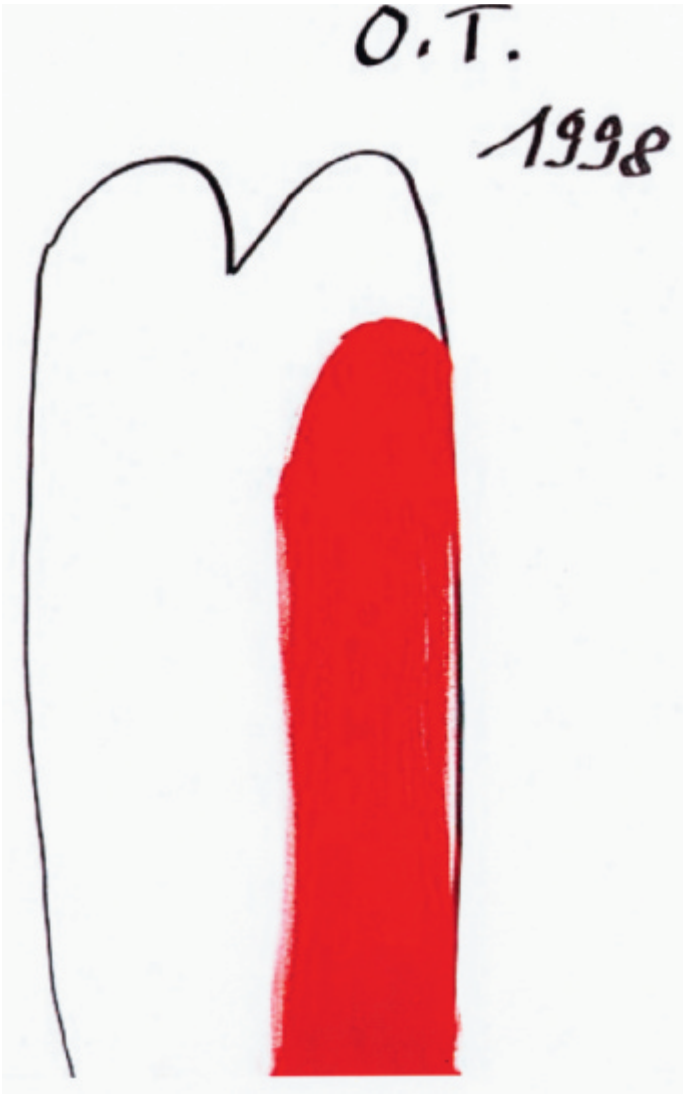
Deras första skiva »Kollaps« (1980) bildar ett postapokalyptiskt industrilandskap där individerna är övergivna och utkastade i ett fientligt samhälle (»Draussen ist feindlich«), säkert starkt präglat av kalla krigets Berlin. Sångerna och texterna är fyllda av ångest och desperation: »Hör mit Schmerzen/hör mit Schmerzen/Hör meine Wunden«, och manar till uppror: »Sag nein/nein nein nein/negativ nein/Doppelnein/Drei mal nein«.

Deras andra skiva »Zeichnungen des Patienten OT« (1983) är mer komplex än debuten, med större variationer i ljud och känslostämningar. Ljudlandskapet är utforskande och präglat av rytmer, oväsen, störningar och samplade ljud som röster, barnjoller, motorljud och vågskvalp. Texterna är desperata och postapokalyptiska: »Siehst Du Hyänen auf der Straße?«, som i en atomvinter: »Die neue Sonne, die mehr brennt, als daß sie leuchtet«. En fantastisk skiva. Men vem är denna »Patienten OT«?

KONSTNÄR **Oswald Tschirtner fotograferad utanför Haus der Künstler 1992. Han behandlades för psykisk sjukdom under en stor del av sitt liv. Hans teckningar var konstverk som inspirerade tyska industrirockbandet Einstürzende Neubauten till albumet »Zeichnungen des Patienten OT«. Bilden till vänster visar omslaget.**
(Copyright: EN)

Patienten OT, eller Oswald Tschirtner, föddes 1920 och växte upp i Wien [2]. Han värvades till tyska armén 1937 och internerades så småningom i fångläger i Frankrike, varifrån han skickades hem 1946. 1947 intogs han på psykiatrisk institution, och 1957 kom han till mentalsjukhuset Heil- und Pflegeanstalt Gugging, utanför Wien, där han levde fram till sin död 2007. Här arbetade psykiatern Leo Navratil (1921–2006). Navratil hade kommit i kontakt med Karen Machovers teckningstest (ett projektivt test som åtminstone tidigare var mycket använt inom barnpsykiatrin) och lät under 1950-talet och därefter sina patienter göra testet i diagnostiskt syfte [3]. Han tyckte sig se att vissa av patienterna hade klart konstnärliga talanger, åtminstone under akuta skov av sjukdomen, vilket han kallade »Zustandsgebundene Kunst«. Om detta skrev han 1964 i »Schizophrenie und Kunst«. Om Oswald Tschirtner skrev han 1974 boken »Über Schizophrenie und die Federzeichnungen des Patienten OT« (Tschirtner föredrog att teckna med bläck och fjäderpenna). Men Navratil var inte först med att intressera sig för psykiskt sjukas konst.

Under romantikens epok sågs konstnären som ett skapande geni, och psykiskt sjuka som individer

KONSTVERK
Två teckningar av Oswald Tschirtner, alias OT. Den vänstra heter »Herz«, den högra »Menschen«.

med tillgång till en annan, mer uppburen form av verklighet. Ibland korsades dessa uppfattningar, som i berättelser om »det galna geniet« och i uppfattningen att geni och galenskap gick hand i hand. Under samma tid växte asylerna fram, vari psykiskt sjuka fick en fristad och där de vistades länge – ibland en hel livstid (även om den framväxande humanistiska synen på vård av psykiskt sjuka så klart måste ställas mot den rådande paternalistiska). Med asylerna förändrades psykiateryrket, med Philippe Pinel (1745–1826) som föregångare.

Pinel ger exempel på patienter med konstnärligt »temperament« i sin »Traité médico-philosophique sur l'aleniation mentale; ou la manie« (1801, översatt till engelska 1806 som »A treatise on insanity« och tillgänglig som pdf via Google böcker).

Pinels lärobok fick ett enormt inflytande framför allt i fransk och angloamerikansk psykiatri under 1800-talet. Samtida med Pinel gav Benjamin Rush (1746–1813) 1812 ut »Medical inquiries and observations upon the diseases of the mind«. Rush, kallad »Father of American psychiatry«, menade att galenskap medförde en möjlighet till konstnärligt skapande, vilket kom att bli en vanlig föreställning under romantiken.

Den förste att inte bara beskriva utan också reproducera en patients arbete i psykiatrisk litteratur var förmodligen John Haslam, apotekare vid Bethlem Hospital i London (eller Bedlam, världens kanske mest kända mentalsjukhus, tillsammans med La Salpêtrière), i »Illustrations of madness«, 1810. Därefter följer några av de mer kända verken om psykiskt sjukas skapande, som Cesare Lombrosos »Genio e follia« (1864), Paul Meuniers (under pseudonymen Marcel Réjas) »L'Art chez les fous« (1907), Walter Morgenthalers »Ein Geisteskranker als Künstler« (1921) och Hans Prinzhorns »Bildnerei der Geisteskranken« (1922). Medan Lambroso såg konsten, och konstnären, främst ur ett kliniskt perspektiv och i konsten försökte urskilja tecken på psykisk sjukdom (eller den degeneration han såg som sammanlänkande konstnärskap, geni och psykisk sjukdom), anlade Meunier främst ett estetiskt och såg i galningarnas konst en möjlighet att studera konstnärlig kreativitet i allmänhet. Morgenthaler menade till och med att upphovet till kreativitet kunde studeras särskilt lämpligt hos den psykiskt sjuke. Han försåg patienten, den så småningom berömde konstnären Adolf Wölfli [4], med material och spenderade mycket tid med honom under årens lopp. Boken »Ein Geisteskranker als Künstler« om Wölfli är därför en ingående betraktelse över hans konst, med en djup kännedom om konstnären.

Hans Prinzhorn, läkare och konsthistoriker, utökade en redan befintlig samling med psykiskt sjukas konst på psykiatriska kliniken i Heidelberg, i syfte att studera konstverken vetenskapligt [5]. Liknande samlingar fanns på andra psykiatriska institutioner, där man använde dem för diagnostisk forskning och utbildning. Prinzhorns samling var dock större, och han studerade verken med flera frågeställningar genom att han var doktor i såväl filosofi som medicin. I boken studerar han tio schizofrena konstnärer. Han menade att deras konst skulle betraktas främst som individuella verk, även om han i dem tyckte sig se gemensamma drag som uttryck för schizofreni (en form av alienation, eller på engelska i en intressant översiktsartikel träffande: »a disquieting feeling of strangeness« [6]).

Hur man skulle se på de psykiskt sjukas konst rådde det alltså delade meningar om, och så sent som 1956 menade den berömde psykiatern Ludwig Binswanger att schizofreni och högre konst var omöjliga att förena [7].

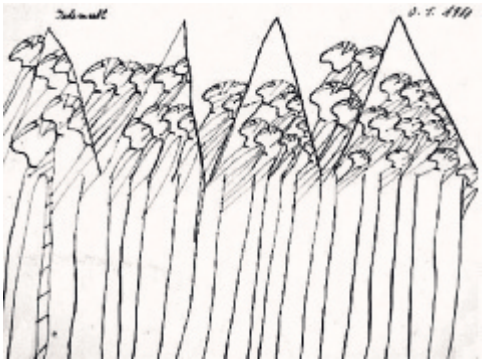
Vår egen Bror Gadelius byggde upp en betydande samling med konst utförd av psykiskt sjuka, inhyst på Konradsbergs sjukhus [8]. I Gadelius' »Det mänskliga själslivet« (1921) finns många betraktelser av sinnessjukdom och konstnärligt skapande. Han menar att de sinnessjukas anlag är »på ett egendomligt sätt för-

bundna med sjukdomen och beroende av denna. Men de äro ej blott av denna kringskurna och begränsade utan ock fördjupade«, åtminstone de konstnärliga genierna som Hill och Josephson (även om Gadelius menar att Josephson, trots den överdrivna uppskattningen på visst håll av hans teckningar under den sjuka perioden, av ett nyktrare omdöme som konstnär kan betraktas som död från den stund sinnessjukdomen hos honom kommer till utbrott). I fråga om de övriga sinnessjukas konst berättas bland annat om en patient vid Stockholms hospital, till yrket järnarbetare, som före sin sjukdom »högst obetydligt sysslat med teckning och målning«. Under sjukhusvistelsen sysslar han dagarna i ända med målning och »visar ett gott öga för såväl färg som teckning« och »röjer en talang som är stadd i snabb utveckling«. Denna når emellertid snart sin mognad, och sedan går det hastigt utför: »Tidigare är hans konst som en ådra av klart källvatten, vilken upprunnit i en av lidandet redan angripen, grumlad och splittrad själ. Var det sjukdomen som utlöste det slumrande anlaget?« Ja, menar Gadelius, andra och större exempel gör den »tydningen till en viss grad rimlig« [9]. Likheter som Gadelius ser i psykiskt sjukas konst är till exempel: »... det perseveratoriska draget, den bisarra formgivningen« (Hill) »och oförmågan hos den självförsjunkne katatonikern att harmoniskt sammanhålla människokroppens proportioner (Ernst Josephson) m m.«

Leo Navratils första bok om psykisk sjukdom och konst, »Schizophrenie und Kunst«, uppmärksammades mer av konstvärlden än av psykiatrin (liksom Morgenthaler och Prinzhorn dessförinnan). Det gav honom kontakt med konstnärer och författare, vilka kom till Gugging för att stödja och uppmuntra honom att fortsätta arbetet. En av dem var den franske konstnären Jean Dubuffet (1901–1985). Denne hade fascinerats av bilderna i Prinzhorns »Bildnerei der Geisteskranken« och reste 1945 till mentalsjukhuset Waldau i Schweiz för att studera de schizofrena patienterna Adolf Wölflis och Heinrich Anton Mullers verk. Han såg i deras och andra psykiskt sjukas verk en extremt individualistisk konst, och han menade att de utanför samhället och konstinstitutionerna kunnat utveckla en konstnärlighet helt fri från sociala och kulturella bojor. Han kallade den »Art brut« och beslöt sig för att införskaffa sådan konst och göra den tillgänglig för en bredare publik. Fram till sin död 1985 vigde han sitt liv åt att samla, ställa ut, publicera och slåss för erkännandet av denna konst. Hans »Collection de l'art brut«, skänkt till staden Lausanne 1975, var den första konstsamlingen utanför mentalsjukhusen innehållande konst skapad av psykiatriska patienter.

Den första utställningen med konstnärer från Gugging ägde rum 1970, på ett välrenommerat galleri i Wien. Den fick stor uppmärksamhet, och Navratil sporrades ytterligare i sitt arbete (och konstnärerna också, får man anta). De följande åren medförde flera böcker och utställningar. Navratil såg kanske verksamheten initialt som en form av skapande terapi men insåg att vissa av patienterna skapade »konstnärligare« eller mer utvecklade verk än andra. Han ansåg också att de producerade konstnärligt mer intressant konst om de sporrades genom övningar och yttre ramar, än om de skapade spontant. 1981 skapade han Zentrum für Kunst-Psychotherapie i en fristående byggnad på sjukhuset. Här har alltsedan dess särskilt konstnärligt begåvade, men kroniskt sjuka, patienter levt i social gemenskap och kunnat bygga upp sina konstnärskap. Efter Navratils pensionering döptes centret om till Haus der Künstler av Navratils efterföljare, läkaren och konstnären Johann Feilacher, vilket markerade en viktig förändring i synen på de boende. De ses nu framför allt och officiellt som konstnärer. Deras psykiska hälsa betraktas som något av privat natur, och Feilacher vägrar analysera eventuella »sjuka« eller galna element i deras skapelser. Han lyfte fram konstnärerna på den internationella konstmarknaden, vilket ledde till stor uppmärksamhet och stigande värde på deras verk. Självklart, menade Feilacher, skulle priset sättas utifrån utvecklingen på konstmarknaden.

KONSTVERK
Två teckningar av Oswald Tschirtner, alias O T. Den vänstra heter »Giraffen«, den högra »Jahrmarkt«.

Genom Feilachers arbete och engagemang såg Haus der Künstler sig inte längre som en del av en psykiatrisk institution, och det skildes definitivt från sjukhuset år 2000. Administrationen sköts nu av Verein Freunde des Hauses der Künstler in Gugging, en icke-vinstdriven organisation som har till syfte att stödja konstnärer vars verk betraktas som »art brut«, stödja deras position i konstvärlden och öka den allmänna acceptansen för art brut i samhället. Därigenom menar man att konstnärernas livskvalitet avsevärt ökas. Vid Art/Brut Center Gugging finns, utöver Haus der Künstler, galleri, museum med shop, restaurang och en öppen studio, där besökare kan »utforska sin kreativa potential«.

LÄNK TILL MUSIKEN:
www.youtube.com/watch?v=7IL__IAyBuE

Varför valde då Einstürzende Neubauten namnet »Zeichnungen des Patienten O T« till sitt andra album? Jo, basisten Mark Chungs notation under inspelningen liknade Tschirtners streckgubbar. Sätt dig nu ned och betrakta illustrationerna i denna artikel och föreställ dig hur de låter. Lyssna sedan på skivan och jämför!

Björn Angelin
specialist i psykiatri,
Norra Stockholms psykiatri, Stockholm
bjorn.angelin@sll.se

Illustrationerna till denna artikel publiceras med tillåtelse av Verein Freunde des Hauses der Künstler in Gugging, via doktor Feilacher. Doktor Feilacher har bett mig poängtera att Navratils syn på Oswald Tschirtners konstnärliga skapande härrör från 1960-talet och därmed inte är i överensstämmelse med den nu rådande synen.

läs mer Referenslista Lakartidningen.se